

crkva u svijetu

PRILOZI

ISUSOVAC ARDELIO DELLA BELLA

Riječ uz zbornik »Ardelio Della Bella« (na predstavljanju zbornika)

Josip Vončina

Na krilima vremena proletjele su nepune dvije i pol godine od onih jesenskih dana 1988. kad smo na simpoziju, svak za se, izložili prinose ukupnoj, modernoj slici o marljivo i samozatajnu posleniku koji već sedamnaest decenija (otkako ga je Tomaš Mikloušić u Zagrebu 1821. svrstao među istaknute predstavnike hrvatske književne baštine) predstavlja jedan od temeljaca našega jezikoslovlja u starije doba. Pred nama je gotov zbornik, objavljen u roku koji je (za naše prilike) zaista kratak. U povodu njegova izlaska valja kazati da su za znanstveni skup zaslužne Splitsko-makarska nadbiskupija, Hrvatska provincija Družbe Isusove, splitska Teologija i Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove u Zagrebu, a za zbornik napose njegovi izdavači: Crkva u svijetu iz Splita i Obnovljeni život iz Zagreba, i osobito njegov priređivač prof. Drago Šimundža.

Držim da neću pretjerati kažem li kako se veličina i unutrašnja čvrstoća neke nacionalne kulture mjeri i po tome koliko joj mogu pridonositi svi ljudi čista srca i dobre volje koji u njoj žele sudjelovati. A hrvatska je kultura trajno bila otvorena vrlim muževima, čak i onima koji su se, podrijetlom stranci, s njome najprisnije srodili. Nisu li Antun Vramec i Stanko Vraz potekli iz slovenske Štajerske? Nije li Dimitrija Demeter, utemeljitelj našega novovjekoga kazališta, bio grčkoga podrijetla? Nije li se Šenoin otac iz Pešte doselio u Zagreb, u kojemu je (stoljeće i pol prije toga) izuzetno važnu javnu djelatnost bio razvio Pavao Vitezović, koji je — preko čakavskoga Senja — svoje korijene vukao iz Alzasa? Nije li izuzetno važnim hrvatskim leksikografom Šenoina doba bio rođeni Slovak Bogoslav Šulek?

U toj galeriji velikana, u tim arkadama vječno živih što s ovim narodom i s njegove grude stazom netlačenom kreneše prema zvijezdama skladnim se i dostojnim mjestom podićiti može čovjek koji je svoj zavičajne, djetinje obzore talijanskoga juga proširio na sve četiri hrvatske strane svijeta. Riječ je, dakako, o leksikografu i pokloniku ilirske jezične elegancije, Ardeliju della Belli, koji je duboko zaorao brazdu misionarsku i jezikoslovnju, retorsku i pastirsku, brazdu koju je zacrtao ralo usmjereno prema nekim boljim danima u ukupnome duhovnom životu ovih naših strana.

Posve je opravdana tvrdnja da je taj Danteov i Tassov sunarodnjak (tek nakon odlične teološke i lingvističke naobrazbe) prvi put jasno bio čuo hrvatski jezik, ali da ga je nakon toga dobro upoznao i od temelja proučio. Kad se mi pak, današnji, zadubimo u prošlost stariju od rečena četvrt milenija, približit ćemo se pravom entuzijastu.

A to smo učinili sudjelujući na znanstvenom skupu i ovome zborniku dajući svoje priloge.

Potreba da se Della Bellin rad pomnije istraži odavno se osjećala. U hrvatskoj književnoj historiografiji taj se zaslužni čovjek spominjao usput, a kad mu se žrtvovalo više prostora, činilo se to jedino s obzirom na njegov rječnik. Prva opsežnija povijest prepreporodne hrvatske književnosti, Vodnikova, smješta ga među »dubrovačke prigodničare« i tvrdi kako »jedino je utješno, što je iza Isusovca Ardelia Della Belle (1654—1737), rodenoga Talijanca, čiji je rječnik izašao u Dubrovniku u ponovnom izdanju (1785).« došao Stulli sa svojim rječnicima. Od Vodnika se, dakle, ne može saznati ni kako se Della Bellin rječnik zapravo zove, ni kada je prvi put objavljen. Nije mnogo bolje ni u Kombolovoj knjizi.

Nešto više pažnje Della Belli se posvećivalo u jezičnopovijesnim pregledima, npr. u Musulinovu (iz godine 1959) i u Vinceovoj knjizi 1978. Ali se obično daju sažeti opisi, u kojima dominira poznata informacija da *Dizionario* pruža potvrde iz djela cijelog niza starih hrvatskih pisaca, ponajviše dubrovačkih. Pretežno se baveći odnosom prvog i drugog izdanja *Dizionarija*, Musulin ističe:

»Rad Delabelin veoma je vrijedan, mnogo su se njime služili obrazovani ljudi u Dubrovniku, Dalmaciji i izvan nje. Poslužio je svima kasnijim leksikografima, a po prvom izdanju citiran je iscrpno i u Akademijinu rječniku.«

Koliko god bila točna, takva sažeta ocjena ne govori ništa određeno. Danas možemo pouzdano reći da je *Dizionario* poslužio kao priručnik iz kojeg su leksičku građu crpili i književnom se jeziku učili mnogi hrvatski književnici bar jedno stoljeće: od Antuna Kanižlića do Ivana Mažuranića.

Zbornik koji je pred nama već na prvi pogled odaje da su njegovi suradnici težili Dlla Bellu osvijetliti s mnogih strana: promatrajući ga u svjetlu povijesti crkvene, kulturne, književne i jezične. Prihvatimo li da je taj davni poslanik najvažniji trag ostavio svojim rječnikom (kojem je dodana gramatika), možemo sa zadovoljstvom ustanoviti kako su sada tom djelu pitanje ispitani nastanak i izvori, mjesto u hrvatskoj leksikografiji i u razvoju slavistike, utjecaj na narodni preporod, doprinos terminologiji juridičkoj, matematičkoj i fizikalnoj. Načete su, dakle, nove teme i svježiji pristupi.

Ali se doprinos ovog zbornika može mjeriti i poticajima što ih daje. A od njih (koji su brojni i važni) evo tek nešto.

Kad bismo hrvatskom riječničkom fondu u nekih naših starijih leksikografa pokušali dati kratke karakteristike, one bi mogle ovako glasiti:

Vrančić je udovoljio najprećim potrebama svakodnevne jezične komunikacije, a Habdelić školstvu u kajkavskoj Hrvatskoj; Mikalja je skupio leksik stilskog prosjeka, Belostenec provodio trodijelekatsku koncepciju, Jambrešić težio leksičkoj ukupnosti književne kajkavštine, Stulli često nedovoljno kritički gomilao riječi različitih provencijencija. Della Bella je, naprotiv, postigao značajnu ravnotežu: leksičkom obilju svrha je fino nijansiranje jezičnog izraza, a postignuto je ostvarivanjem težnje za leksičko variranje. Možda bismo se mogli domišljati da su na početak Della Bellina leksikografskog rada utjecali neki, danas nam potanje nepoznati poticaji iz reda kojem je pripadao. No upravo se u *Dizionariju* ogleda Della Bellino nastojanje da učini i više od onoga što mu je, pretpostavimo, bilo neposredno zadano ili preporučeno. Za potrebe isusovačkoga misionarskog rada u našim krajevima već je postojala Kašićeva

gramatika iz godine 1604. i leksičkim blagom dovoljno bogati Mikaljin rječnik iz godine 1649. Istina, red jezika u Mikalje (hrvatski — talijanski — latinski) nije bio prikladan za Talijane ako su tekstove (npr. propovijedi) nastojali iz svojega jezika prenijeti u hrvatski. Ali na umu valja imati jedan od zahtjeva Della Bellina vremena. Njegov je suvremenik Pavao Vitezović istakao kako »i s tim se diče jezici čim se većkrat i drugačije jedna reč izreći more«. Ogleđajmo primjer. Mikelja je naveo da se za talijansko *parlare* može hrvatski kazati *govoriti* ili *besjediti*; Della Bella je tome dodao još leksom *prāviti* i skupove *izricati besjede, trajati rječi*. A upravo takve, manje obične izražajne mogućnosti potvrđivao je primjerima iz pjesničkih djela.

Della Bella je, dakle, u jezik u kojem je bio samouk (u hrvatski) prenio senzibilitet stečen odličnom humanističkom naobrazbom. Iako svjestan da je latinska kultura starinski temelj cjelokupnome duhovnom životu zapadne civilizacije (a nasljednički, talijanski duh da su vrata koja se novijoj općoj čuvstvenosti moraju širom otvoriti ili se pred njom bučno zalupiti) — drevni je Della Bella spoznao pravu mjeru velike mudrosti:

O najvišim dosezima elokvencije latinske i talijanske sumnje biti ne može; pa i *Dizionario* posvjedočuje da talijanskom izrazu »parlar latino« odgovara hrvatski »po knjizi govoriti«. Ali (kao što je apostol Pavao poručio Rimljanima): pišući, dužni smo i Grecima i barbarima. Ovladavši slovima, prestali smo biti drugima i svrstasmo se među prve.

Napore što su ih stari podnosili sastavljajući opsegom golema djela danas obično zanemarujemo. Riječima oskudni dikcionarij Vrančić je mogao sastaviti razmjerno brzo. Ali su Della Bella, Jambrešić, Belostenec i Stulli nad svojim rukopisima morali provesti velik dio života. Nevolje što ih je žrtva za opće dobro nametala većinom ostadoše nepoznate. O jednome od starih hrvatskih leksikografa vezanih za Dubrovnik, o franjevcu Joakimu Stulliju, postoje svjedočanstva da se na starješine uporno srdio jer mu nisu odobrali dovoljno svijeća. Te su mu pak bile prijeko potrebne da bi uzmogao i u gluho noćno doba svojem golemom rječniku pridodati poneko slovo. Za Ardelija Della Bellu, na primjer, ne znamo je li mu mnogogodišnje prikupljanje leksičke građe i ekscerpiranje pisanih vrela načelo viđ. Ako jest, je li mu bilo lako ili teško nabaviti dobre naočale. Pričini li nam se da je to problem nevažan — doista griješimo. Dobro bi bilo znati kakav je Della Bella bio kao čovjek. A toga (bar koliko mi nepotpun uvid dopušta) ne znamo pozdano. Stoga smijemo neizravno prosuđivati.

Pa ipak, u nekoliko se važnih pitanja Della Bella pokazao čovjekom čvrstih načela.

Pošto je nakon završenih studija prvi put došao u Dubrovnik, našao ga je u književnom zastoju: pokojnicima Gunduliću i Palmotiću nije se nazirao dostojan nasljednik. Prihvativši se nastavničkog poziva u dubrovačkome isusovačkom kolegiju (gdje je 1681—1684. predavao latinski i retoriku), zacijelo je spoznao da mu je dužnost dobro naučiti jezik svoje nove sredine. Zgodna je dosjetka kako je hrvatski jezik poznavao bolje nego mnogi Hrvati, a ona upućuje na zaključak da ga je temeljito studirao. Na to ga je pak nukala želja da vlastitom propovjedničkom rječitošću ugodi uhu svoje pastve: dakako, u jeziku njihovu, hrvatskom. Pa Della Bella nije mogao prihvatiti onaj iskonski idiom za koji (prema Marinu Držiću) »para da se na Placi razgovaraju«, nego je htio doseći »rič izbranu« što ju je proklamirao najstariji imenom poznati poeta drevnog Dubrovnika: Šiško Menčetić.

Leksikografovo dugogodišnje poznanstvo s Ignjatom Đurđevićem ovako je teklo:

Točno dvadeset godina stariji učitelj darovita je mališana upoznao kad mu je (potkraj svojega prvog boravka u Dubrovniku) u tamošnjem kolegiju godine 1694. pomogao shvatiti »elementa latina«. Kada Đurđević »kroz ljubav bjesnješe«, bio je Della Bella u staloženoj muževnoj dobi: spreman oprostiti

nestašlucima nezrela mladića. Stoga je mudri isusovac znatno mlađemu redovničkom sudrugu (onda već bivšemu) lako oprostio i kad je ovaj, ponesen krlima svjetovne ljubavi, napustio zajedničku im družbu. Della Bella je, naime, dobro znao da Đurđeviću krivudavu životnu crtu bitno ispravlja njegov izravni put na Parnas. Kao što (poslije smrti Della Belline i Đurđevićeve) izvodeći književni historiograf Saro Crijević, *Dizionario italiano, latino, illirico* uporno hvali jezičnu vještinu starih hrvatskih pjesnika od kraja XV. do početka XVIII. stoljeća. Ali je kao prave klasike jezika ilirskoga Della Bella istakao dvojicu: Ivana Gundulića i Ignjata Đurđevića. Ako posvjedočuje kako učitelj zna uzdići učenika, trajno smijemo izvrsnim primjerom uzimati Della Bellu. On se (godine 1728) našao u Mlecima, a društvo mu je činio Ignjat Đurđević. Svak je činio svoj posao: Đurđević je nadgledao štampanje *Uzda-ha Mandalijene pokornice*; Della Bella pazio je na tiskanje svojeg *Dizionarioja*. Činili su to u istoj tiskari: kojoj je vlasnik bio Cristoforo Zanne.

S pravom se drži da je Della Bella svojem rječniku konačan oblik dao u Splitu (gdje je boravio neprekidno od 1703. do smrti 1737). Dakako, potpuno je opravdana pretpostavka da je značajnih poticaja za svoj rad primio iz splitske Akademije slovinske. Ali je važno istaći kako sam svjedoči da su ga na izdavanje rječnika nagovarala osobito dva mlađa čovjeka: zadarski nadbiskup Vicenzo Zmajević i dubrovački benediktinski opat Ignjat Đurđević. O književnom liku Đurđeviću ne treba govoriti; za Zmajevića pak istaknimo da je bio »zaštitnik slavenske liturgije i glagoljice«. Dakako, savjetujući da se *Dizionario* tiska, smatrali su ga izuzetno vrijednim djelom, štoviše: leksikografskom sintezom književnojezičnog razvoja od hrvatskoga srednjovjekovlja do tada najnovijih pjesnika. U času njegova izdavanja Della Bella je već ušao u osmo životno desetljeće.

Ali bismo pogriješili ne istaknemo li važnu činjenicu. Iako je gotovo sigurno da je *Dizionario* konačno redigiran u Splitu, od pisaca iz toga grada među vrelima mu se našao samo Aleksandar Komulović. Mimoiden je, dakle, slavni Marko Marulić, ali i leksikografov suvremenik Jeronim Kavanjin. Koliko god iznenađuje, ta nas činjenica nuka na oprez: moglo bi, naime, biti da se u tom zaobilazjenju krije kakva Della Bellina koncepcijska zasada, o kojoj bi valjalo suniti tek na temelju posebnih istraživanja.

Uvodom u završne, splitske Della Belline godine bio je njegov drugi boravak u Dubrovniku 1694—1702. Dakako, možda u tim godinama valja nazreti korijene budućem *Dizionarioju*. Ali je ipak sigurno da svoj rječnik Della Bella nije tada konačno dovršio (da bi ga u Splitu samo čuvao do tiskanja nakon puna četvrt stoljeća: godine 1728). Ako su, dakle, u *Dizionario* ušli primjeri iz najrecentnijih dubrovačkih djela (npr. iz Đurđevićeve *Mandalijene*), a rječnik je dovršen u Splitu — onda izlazi da se u tom gradu (na pola puta među Zmajevićevim Zadrom i Đurđevićevim Dubrovnikom) nalazio važan kulturni punkt, koji je već tada mogao pružiti sve uvjete da se izradi jezikoslovno djelo koje (na koordinatama sinkronijskim i dijakronijskim) daleko nadmašuje lokalne međe.

Kad je Della Bella (kao misaono oblikovan mlad čovjek) prvi put stigao u Dubrovnik, bili su dovršeni neki i u toku se nalazili drugi povijesni procesi. U prethodnom deceniju naša je trublja slovinska ne samo utišana nego i obezglavljena. U metežu posljednje bečke opsade izgubio se iz popuskoga Obrha poteklo sveslavenski maštatelj i sibirski prognanik Juraj Križanić. Oko izгона Turaka iz Slavonije i znatnog dijela Dalmacije svoje velike zamisli kovao je Pavao Vitezović, kojem će životna svijeća dogorjeti u sjedištu moćnih Habsburga.

Ali su Ardeliju Della Belli grobni humci nesretnika (koji su sebe žrtvovali sreći potomstva) poslužili kao motrišta s kojih se budućnost jasno nazire.

Među svojim pisanim izvorima Della Bella navodi *Elektru* Dominka Zlatarića (koja je, s drugim tekstovima istoga pisca, objavljena u Mlecima 1597) i *Trublju slovinsku* Vladislava Menčetića (tiskanu u Anconi 1665). U svojoj

posveti ističe Zlatarić da je knezu Jurju Zrinskom, sinu sigetskoga junaka, nastojao prijevodom približiti »spijevanje od vrijednijeh Latina ali Grka, koji vam u vaš hrvacki jezik govore«. U posveti pak Jurjevu potomku Petru Zrinskom (i to u povodu njegova izbora za bana Hrvatske, Slavonije i Dalmacije) Vladislav Menčetić hvali *Adrijanskoga mora sirenu*, a njezina stvaratelja proglašava za »najglasovitijeg spjevaoca, kijem se diči sadašnji narod svega puka slovinskoga«.

Dakako, bilo bi prostodušno (možda čak zlonamjerno) pretpostaviti da je Della Bella znao samo za one izvore što ih svrstava u svoj katalog. Od Kašićeva i Mikaljina vremena bilo je poznato kako u Iliriku postoji više dijalekata, a jedna od nekoliko posve suvislih književnojezičnih koncepcija nastojala je književnim ustoličiti najprošireniji od tih dijalekata. Della Belli posve je jasno: bosanskim nazivan najprošireniji govor u Iliriku vrhunsku je književnu obradbu doživio u renesansnom i baroknom Dubrovniku. Stoga svoju sliku o jeziku što ga zove »ligua illirica« gradi na dubrovačkim pjesnicima (od Šiška Menčetića i Džore Držića do Ignjata Đurđevića), a pridodaje im izabranu družbu dalmatinskih čakavaca: Albertija, Hektorovića, Ivaniševića, Kašića, Komulovića. Težimo li biti nepristranim historiografima, ponajprije ćemo ustanoviti nepobitne činjenice: prvo, da Della Bella kao jezične uzore nije priznavao ni leksikografe ni guslare; drugo, da je svoje viđenje ponudio tek onima koji ga poželješe prihvatiti; dakako, onakva kakav jest i kakav jedino biti može.

Rođeni Talijan Ardelio Della Bella se spominje u jednoj jedinjoj nacionalnoj kulturnoj povijesti: u hrvatskoj. To je mjesto zaslužio svojim životnim djelom: trojezičnim *Dizionarijem*. Ali se sjećanje na nj obnavljalo kako su nadolazili književnopovijesni pregledi, da ga uzgred spomenu, ili pak rijetke rasprave, kako je koji istraživač stigao. A za samo dva jesenska dana godine 1988. (14. i 15. listopada) u Splitu je on bio središtem pozornosti koju su mu iskazali stručnjaci raznih profila. Njima se pak isprečuje velika teškoća: autentičan Della Bellin rječnik (onaj tiskan u Veneciji godine 1728) knjiga je na rubu svoje fizičke istrošenosti. Zbog sretno okolnosti da ga (u svojoj nevelikoj zbirci rariteta) posjeduje ustanova u kojoj radim (Zavod za slavensku filologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu) — mogao sam pripremiti svoj simpozijski referat, pa i danas ovdje prozboriti. A na tome primjerku rukom je ispisana ova posveta:

»Iz knjižnice pok. Antuna Mažuranića. Zaslužnom istražiocu hrvatskoga pučkoga govora, g. profesoru M. Milasu dadè u Zagrebu, 24. srpnja 1899 Vladimir Mažuranić Ivanov«

Koliko li se povijesti slilo u ta dva tuceta posvetnih riječi!? Vjerojatno je upravo taj primjerak služio Antunu Mažuraniću kad je sastavljao dragocjeni rječnik uz prvo reformiranom latinicom tiskano izdanje Gundulićeva *Osmana* iz godine 1844. Osim već iznesenih tema kojima se još moramo pozabaviti evo još jedan krug pitanja, posve jezikoslovnih. Iako su Đurđević i Della Bella iste godine 1728. u Veneciji surađivali izdajući svaki po jednu knjigu, primjenjivali su nejednake grafijske sustave. Đurđević je proveo nefunkcionalnu grafiju dubrovačkog baroka; naprotiv, Della Bella je za fonem z uveo ćirilčno slovo *з*, a za fonem *ž* slovo *z* te na taj način izveo pomak koji mu je osigurao jednoznačno čitku grafiju. Njome je transkribirao sve svoje pisane izvore, u kojima je (osim što jekavizira), ipak, sačuvao izvorno jezično stanje. Na primjer, tiskana *Jeđupka* iz 1599. jedno je od njegovih vrela. U njoj postoji strofa: »Jes u *misti* u ovomu / jedan za te ki umire / *cić gorušte ljubi* i *vire*, / ku t' u srcu nosi svomu.« Della Bella je prihvatio lik *gorušti* (kao crkvenoslavensku dubletu običnijemu *gorući*), ali u gramatici nije zabilježio starinski lokativ *misti* i genitiv *ljubi*. Pojedine je morfološke arhaizme, dakle, smatrao stilski markiranima, a to bi nam omogućilo pokazati kako su već u prvoj četvrtini XVIII. stoljeća postojale čvrste odrednice za stilističko vrednovanje starije hrvatske književnosti. Na-

protiv, grafijske pojedinosti u *Dizionarioju* (pogotovu geminate) dokazuju da je Della Bella sve tekstove (od Šiška Menčetića i Džore Držića do Ignjata Đurđevića, uz punu suglasnost posljednjega) naglašavao staroštokavski: *govoriti, besjēda, desnica, Danica*.

Novim zbornikom Della Bella i njegov rječnik ulaze u središte istraživačkih zanimanja. Takva su pak (mislimo li na rječnike Vrančićev, Habeličev i Belostenčev) silno olakšali pretisci. Stoga pitam: Ne bismo li tako morali izdati i Della Bellin *Dizionario*?

Može mi se otpovrnuti golom istinom: to bi stajalo mnogo novca. Ali smo dužni priznati kako je Della Bellin rječnik kulturnopovijesni spomenik nulte kategorije. Nova znanstvena istraživanja i kritička osvjetljenja, koja će tom djelu vrijednost povećati, tek su započeta ili se samo naslućuju. Da bi posao bio ne lakši, nego moguć, valjalo bi da svaki od brojnih zainteresiranih istraživača posjeduje svoj vlastiti primjerak *Dizionarioja*.

ZRAKOPLOVAC I ISUS*

Srečko Kosovel

Leonardo je jednom sjedio zamišljen za stolom i računao. Htio je izračunati točnu površinu krilā — pernatih, koja bi ga mogla podići i nositi po zraku.

Dugo je sjedio zamišljen i računao. Ali toga dana nije mu išlo sve kako treba. Ipak se još dugo trudio i prestao tek kada se jako umorio. Zastao je i zagledao se kroz prozor svoje radionice.

Netko je ušao. Leonardo ga nije primijetio, tek kada ga je stranac pogledao, osjetio je blagu dobrotu koja mu je sjela iz očiju. Stranac ga je upitao: »Zašto se mučiš?«

»Volio bih letjeti«, rekao je Leonardo. »Letjeti kao ptice?« — upitao je stranac. »Na većoj visini nego ptice« — odvratio je Leonardo.

»Na većoj visini nego ptice« — ponovio je stranac, kao da ne razumije, i zastao.

Leonardo je objašnjavao: »Vidiš, i ptice, koje su prividno slobodne, koje lete, nisu slobodne. Vezane su za određene krajeve iznad njih razapeta je granica kao nevidljiva mreža, preko koje ne mogu. A ja želim izumiti krila s kojima ne bih osjetio granice i privrženost, nego bih slobodan bio u svom letu, htio bih letjeti ne kao ptica, nego kao čovjek.«

»Kao čovjek?«, začuđeno je upitao stranac. »Kao čovjeku nije ti potrebno letjeti. Tvoja je misao brža od ptice i ustrajnija od zrakoplova, stojiš na jednoj točki i za tren sav svijet može biti u tebi, uz tebe, ti možeš biti svijet. Bog, zar Bog nije ona misao koja sve spaja, čarobni vječni odsjaj prolaznog? Misli na njega i letjet ćeš preko cijeloga svijeta, poljubit ćeš sve zemlje, sva stabla, sve životinje, sve ptice, sve ljude. Misli na Boga i...«

* Iz: Srečko Kosovel, *Zbrano delo*, Druga knjiga, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1974, str. 537—538.